

Раціоналістичні течії XV в. (так зване «жидівство»). Цей рух став голосним у Новгороді, відгомони його потім викрилися в Москві, але як вихідний пункт категорично вказується Київ. Класичний текст «Просвѣтителя» Йосипа Саніна, ігумена волоколамського монастиря (тому званого, звичайно, Йосипом Волоцьким) оповідає це так:

Був у цих часах жидовин на ім'я Схарія — це був сосуд диявола, навчений на всякі злочинні винаходи: чародійство і чорнокнижність, астрономію і астрологію. Жив у місті Києві, був відомий тодішньому князеві Михайлові, християнинові і по-християнському настроєному — синові Олександровому, правнукові Ольгердовому. Цей князь Михайло року 6979 (1471) прибув до Великого Новгороду і з ним прийшов до Великого Новгороду жидовин Схарія. Він насамперед збаламутив і привів до жидівства попа Дениса, а Денис привів до нього протопопа Олексія, і сей теж відступив від православної християнської віри. Потім прийшли з Литви інші євреї, на ім'я Йосип Шмойло Скарявей Мосей Хануш¹. Олексій же і Денис такої охоти набрали до єврейської віри, що завжди з ними їли і пили і вчилися іудейству. Хотіли й обрізатись на іудейську віру, але ті їм не дозволили: «Коли довідаються християни і захочуть те побачити, — будуть мати на вас доказ: але ви тримайтесь іудейства потайки, а на яв будьте християни»².

Отже, «Схарія» (як його зве Йосип), — від котрого пішов цей рух на півночі, був євреєм, що проживав у Києві³ і був близькою людиною до Михайла Олельковича, київського княжича, що був сином київського князя Олелька Ольгердовича, братом його наступника на київському столі, Семена Олельковича, і сам вважався кандидатом на сей стіл після свого брата (тільки не був допущений до цього спадку великим князем).

Восени 1470 р. (у вересневім році 1471) цього князя Михайла новгородська громада покликала до себе на княжий стіл (чи випросила у великого князя литовського Казимира Ягайловича, котрому під протекторат піддався тоді Новгород, попавши в різні непорозуміння із своїм звичайним зверхником, великим князем московським). Михайло приїхав і привіз з собою своїх дворян, а в їх числі, очевидно, був сей «Схарія». В якій ролі — двірського лікаря чи скарбника, чи фінансового дорадника і банкіра, як то бувало з такими придворними євреями, — джерела цього не кажуть і взагалі не дають більш ніяких певних відомостей про нього. З того, що в пізнішій

¹ Як треба розділити ці ймення, на скільки осіб, — це лишається невідомим.

² Просвѣтитель или обличение ереси жидовствующих... Казань, 1892, с. 31.

³ Його пробувано зв'язати як одну особу із Схарією-Скарією-Захарією, таманським володарем («князем»), на прізвисько «Гуіл Гурсіс», що, стягнувши на себе чимсь ворожнечу турків, у 1480-х рр. вів переговори з вел. князем московським про свій переїзд до Москви. Переписку про це, з московських державних архівів 1484—1491 рр., надруковано в т. 41 «Сборника импер. историч. общества». (див. «Показчик імен» під словом «Захарій»). Крім подібності імені, ніщо за це зближення не промовляє.

історії ересі він не згадується, можна здогадуватися, що, мабуть, він довго в Новгороді не був і виїхав разом із своїм патроном (що полетів до Києва в травні 1471 р., доставши вість про смерть брата Семена,— щоб зайняти київський стіл). Натомість, коли стало відомо, що нова наука знаходить у Новгороді пригожий ґрунт, туди потягли й інші її адепти «з Литви». Се може значити не конче Литву етнографічну, а той самий Київ, що належав до великого князівства литовського: владика новгородський Геннадій, згадуючи приїзд Схарії, називає його приходнем «з Литви»: «литовські окаянні діла проросли в Руській землі, у Великім Новгороді, коли був там князь Михайло Олелькович і з ним жидовин-еретик, і від того жидовина поширилася ересь у Новгородській землі»¹. І в тім же листі 1490 р. Геннадій сповіщає митрополита про новоприїзжого вихреста з Києва: той оповідав, що коли став збиратися з Києва до Москви, «почали його євреї бештати: куди вибираєшся, ти, собако?— великий князь з Москви всі церкви повикидав».

Все це доволі ясно вказує на Київ як огнище отого загадкового руху, що історично проявив себе кінець кінцем на новгородським та московським ґрунті. Розуміється, міг Київ бути тільки одним з огнищ цього руху. Але поки що ніяке інше «литовське» місто не названо так виразно його огнищем. У кожнім разі ми мусимо прийняти те, що Київ у його історії безсумнівно відігравав свою роль,— хоч досі на київським ґрунті не можна було вказувати чогось безпосереднього, місцевого, що носило б на собі виразний слід цієї ідеології².

Про цю ідеологію донедавна було відомо незвичайно мало: загальні характеристики, або краще сказати — лайки, що виходили від її противників, та соборні засуди на еретиків і нічого з боку самих представників цієї засудженої науки. Їм закидають, що вони віддавалися «зірkozаконію» (слов'янський переклад слова «астрономія»), «баснотвореніям», «астрології, чародійству і чорнокнижності». З другого боку, їх обвинувачують у раціоналістичних поглядах: що вони не признавали божества Ісуса Христа, зневажливо відзивались про Пречисту,

¹ Русская историческая библиотека. СПб., 1908, т. 6, ствп. 773.

² Інтересні гадки у цім напрямі знайшлися в листах О. Шахматова до Степенка, опублікованих в «Україні» 1924 р. Він пише з приводу схеми історії української літератури XIV—XV вв., намальованої Степенком: «Разумьється, связь между Киевом и Вильной была тьсная, но историку литературы ясно а ргіогі, что связь эта создавалась только обьмьномть культурныхъ цьнностей между тьмъ какъ мьстныя условия были совершенно отличныя. Повидимому Юго-западная Русь (Львовь, Киевъ) задавала тонъ Северо-Западной; с Юго-Запада пошли и югослав. влянія, оттуда шли и ть или иные приемы письма... Ограничусь указаніем на ваше молчаніе по поводу жидовствующихъ; между тьмъ въ Новгородъ они попали, повидимому, изъ Киева, изъ юго-западной Россіи».

не вірили в Христове воскресіння, ні у вознесіння, не шанували святих, ні хреста, ні ікон; переказувалися різні поголоски про їх знуцання над цими християнськими святощами. Спеціально щодо іудейства цих єретиків, то крім виїмкової ролі, що серед них відіграли деякі євреї, їх противники і судії, як виявляється при ближчій перегляді, нічого конкретного не могли їм довести, поза такими загальними докорами, що вони суботу шанують більш, ніж неділю, в уживанні Святого Письма користуються деякими іудаїстичними редакціями тексту (наприклад, Псалтиря) і подібне. Тому більш об'єктивні дослідники приходили до переконання, що це була просто раціоналістична секта — вияв реакції проти крайностей московської обрядовості, некультурності тутешнього духовенства і т. д., а іудейство було простим наклепом на неї. Інші ж, більш консервативні, старались обстояти церковно-офіційну характеристику московської ієрархії: довести, що дещо іудейське у цій ересі таки було¹.

Новішими часами удалося кинути дещо світла на характер цієї течії, а саме — дослідями над тим літературним матеріалом, котрим орудували ці люди, — або, як його для короткості, вповні умовно називають, — «літературою жидовствующих». Противники секти і полемісти XV—XVI вв. дали декілька конкретних вказівок, яку то літературу мали ці єретики. Вони називають «Логіку», «Шестокрил», біблійні книги в редакції Акіли, Сіммаха і Феодотіана, Псалтир у якійсь «єврейській»

¹ Писано про «жидовствующих» було дуже багато, особливо у зв'язку з полемікою московських богословів кінця XV і початку XVI в., що на відношення своїх до цієї «ереси» виявили глибокі розходження свого світогляду — не тільки церковного, але й соціально-політичного. Проба бібліографічного показника — при статті київського гебраїста Л. Бедржицького: «Литературная дѣятельность жидовствующих» (ЖМНП, 1912, кн. III). Зі старших праць треба мати на увазі статті М. С. Тихонравова (Соч. т. I, с. 227 і далі), Панова (Ересь жидовствующих — ЖМНП, 1877, № I—III), полеміку Д. Гловайського і О. Павлова з приводу доповіді про «Ересь мнимо-жидовствующих» на VI археол. з'їзді в Одесі (1884), перенесену потім на сторінки часопису «Современныя извѣстія»; В. Боцяновського («Русские вольнодумцы XIV—XV в» — «Новое слово», 1896, XII). Новіша література: О ереси жидовствующих. Новые матеріали. — ЧОИДР, 1902, III і окремо; Соболевский А. И. Литература жидовствующих. — Сборникъ ОРЯС, 1903, т. 74; Ильинский Г. А. Русские богомилы XV вѣка («жидовствующіе») — Богословскій вѣстникъ, 1905, V; Перетцъ В. Н. Новые труды о «жидовствующихъ» — Университетскій извѣстія, К., 1908, X; Сперанскій М. Н. Аристотелевы врата или Тайная Тайных. — ПДП, 1908, кн. 171; його ж, Псалтырь жидовствующихъ... — ЧОИДР, 1907, кн. 2; Невъровъ. Логика іудействующихъ. — Университ. извѣстія, К., 1909, VIII; Бедржицкій Л. Замѣтки къ литературѣ о жидовствующихъ. — Рус. филол. вѣстникъ, Варшава, 1911—1912; Коконцевъ. Къ вопросу о Логикѣ «Авіасафа», — ЖМНП, 1912, V; Крымскій А. Аристотелевы врата. — Новый энциклопед. словарь Брокгауза — Эфрона, без року (1913); Андреевъ И. Д. Жидовствующіе. — Там же (1914).

редакції і, загалом, як ми бачили, закидають їм студіювання писань астрономічних та чародійних. Ідучи за цими вказівками, академік О. І. Соболевський простудіював у 1880-х рр. невеличкий рукописний виклад логіки і метафізики, письма XVI в., що зістався у московській синодальній бібліотеці після котрогось з московських патріархів. Вона носить у заголовку ім'я «Мойсея Єгиптянина», себто Мойсея Маймоніда (Бен-Моймон, Маймонів син), се звісний і дуже поважаний у середніх віках єврейський богослов і філософ (за професією лікар), що жив у XII в. (народ. 1135, помер 1204), він був автором популярного підручника логіки і філософії, широко вживаного у єврейських школах аж до нашого часу. Як виявилось потім, при ближчій досліді, згаданий рукопис у числі інших (звісно їх кілька, але пізнішого письма) містить переробку цього підручника з дивною, цілком самостійною термінологією і явними слідами білорусько-української літературної мови XV—XVI вв.

Ідучи за цією оригінальною термінологією, академік О. Соболевський констатував продовження цього підручника в рукопису Києво-Михайлівської бібліотеки, старшого письма і з цікавим записом: «Книга, зовомає Приточник, Васка, писаря пана Миколая Радивиловича, в льто 6991, индикта I» (себто 1483 року). Далі, та ж сама термінологія виступає в одному збірнику XVI в. Холмського братського музею, що привернув уже раніш увагу нашого покійного історика М. І. Петрова: збірник містить той «Шестокрыл», астрономічний трактат з таблицями, що так інтригував архієпископа Геннадія, звісну середньовічну енциклопедію арабського походження «Таємниця Таємниць» (інакше «Аристотелеві врата») і уривок космографічного змісту. Уривок цей писаний характеристичною українською мовою XV—XVI вв. із сильною домішкою полонізмів і з деякими тими ж термінами, що виступають у «Логіці» Мойсея Єгиптянина і стрічаються також у перекладі «Таємниць», хоч і в невеликій кількості. Нарешті, деякі аналогії помічено також у мові перекладу так званого «Лопаточника» — науки, як ворожити по лопатці, плечу вівці, надписаній ім'ям Петра Єгиптянина (Л. Бедржицький думає, що се може бути все той же Мойсей Маймонід). Таким чином, ці термінологічні прикмети дали змогу об'єднати доволі значну групу писань філософського, астрономічного і астрологічного, ворожбитського змісту; вона дійсно підходить під характеристику, дану ворогами новгородського «жидівства» XV в. і справді могла бути в уживанні цих заїжджих вільнодумців з Києва і Литви. Як спільні прикмети цієї групи можна констатувати: залежність від писань єврейських у змісті і білорусько-український характер мови у викладі, отже походження з українських і білоруських земель XV (а дечого, може, і з перших років XVI в.).

З другого боку, певні вказівки наводять на висновки і здогади щодо ролі чи участі цих вільнодумців у процесі перекладання Біблії. У відзивах Геннадія є деякі інтересні, але дуже неясні і глухі натяки в цім напрямі, почасти згадані вже вище. Його бентежило, що у цих єретиків були деякі біблійні книги, котрих Геннадій не міг знайти в церковнослов'янським перекладі, або відмінні редакції їх, також і різні полемічні і теологічні писання старих богословів (Діонісія Ареопажита, Афанасія Александрійського, Козьми Пресвитера болгарського і ін.), що не знаходилися в новгородських бібліотеках. Геннадієві був принесений Псалтир, вживання у єретиків, «по чому они себѣ правили по-жидовски», а в іншій місці він закидає їм, що вони уживали «псалмы Давида или пророчества испроверщенны». І знов-таки, досліди над деякими рукописними перекладами біблійних книг приблизно того часу дали змогу розшифрувати ці відзиви Геннадія.

Заховався переклад Псалтиря, що списав «Федор Новокшеной», «познавши святоє крещенье и православную вѣру». Його ототожнюють з євреєм Федором, що вихрестився у Москві 1461 р. і тут працював над перекладами. Але, властиво, на це нема твердих підстав, так що про час і обставини появи цього Псалтиря нема, властиво, певних даних. Мова перекладу показує тільки, що автор його походив знов-таки з білорусько-української культурної сфери¹. А те, що переклад цей відомий тільки у двох списках, і обидва списки заховалися у Білозерським монастирі, дає підставу думати, що переклад цей уживано в новгородських сторонах². Переклад же зроблено з річного кола єврейських молитов, так званий «Махазор». Текст його справді дуже відмінний від уживаного в християнській практиці, так що всі месіаністичні вирази, звісні в православнім церковнім колі, або не існують тут, або мають зовсім інший вигляд і зміст. Се, очевидно, пояснює вирази Геннадія про вживання Псалтиря «по-єврейськи» та «переверненні пророцтва».

Під таку характеристику підходять також переклади біблійних книг, заховані в однім збірнику віленської бібліотеки, білорусько-українського письма XVI в. Вони не всі обслі-

---

¹ Академік А. Кримський висловлювався, що мова перекладу вказує на Київське Полісся («на північ від Києва»), ніяк не на Білорусь (у виданні М. Сперанського «Псалтырь жидовствующих...», с. 42). Подібно оцінював його мову і старший дослідник архімандрит Варлаам.

² Російські дослідники спорились, чи сей переклад стояв взагалі в яким-небудь зв'язку з тутешнім «жидівством». Доводили цей зв'язок М. Тихонравов, О. Павлов, М. Сперанський, тим часом як О. Соболевський, — вважаючи автором перекладу Федора-вихреста 1461 р., не признавав для того ніяких підстав (с. 400).

дувані докладно, але зроблені пробні досліди показують, що ці книги почасти виправлені згідно із староеврейськими текстами, почасти наново з них перекладені. Вони заховують і у своїй перекладеній формі синагогальний поділ на читання, багато задержали з єврейської термінології і транскрипції імен, яка дуже відбиває від грецько-слов'янської транскрипції православних церковних текстів. У передачі пророкувань ідуть не за церковно-канонічним, а равіністичними формами їх, — «первертають пророцтва», — як каже Геннадій.

Деякі з них виявляють дуже добре знання равінських тлумачень біблійної термінології і фразеології, так що у порівнянні з дуже поспованими і часто в самім заложенні не докладними і неясними переповідженнями церковно-православних текстів могли б назватись науковою рецензією. Про Псалтир Феодора-вихреста цього не можна сказати: він і у своїй білорусько-українській мові не сильний, і в розумінні староеврейського оригіналу також. Але деякі віленські переклади визначаються добрим знанням, зрозумінням оригіналу і пильнуванням його точного змісту. Ніяких єретичних прикмет їхньої виклад не має: се можливо старанний і вірний переклад єврейського тексту, й автори його, мабуть, не мали інших замірів, як тільки дати вірний і певний текст Святого Письма. Можливо, що се були, — як деякі припускають, — єврейські книжники-талмудисти, які, не задаючись якимись критими завданнями, совісно постаралися виконати доручену їм працю — можливо докладно перекласти біблійні тексти на місцеву білоруську чи українську мову.

І се от цікаво, що знов-таки мова оцих біблійних перекладів, принаймні деяких, веде нас до тієї характеристичної термінології філософських та космографічних творів, що згадувалися вище. Тут теж знаходяться такі виразні, як «россуд», «всѣчьство», «ятство» і т. д., що вказують на причетність цього діла до того ж культурного руху, який виявив себе в заінтересуванні отими різними єврейсько-арабськими писаннями Маймоніда й інших. Єретичних тенденцій чи полеміки проти православної доктрини не помітно також і в цих писаннях, як і в біблійних перекладах.

Може бути, що сю літературу використано на новгородським ґрунті проти офіційного московського православія під впливом специфічних новгородських обставин, і вона серед них тільки набрала протицерковного значення. Московський князь тоді нагинав Новгород під московську руку: місцевого архієпископа скинено, прислано московського монаха, який мав заводити в новгородській церкві московські порядки. Новгородська опозиція мріяла про підтримку Литви і на церковнім полі могла теж ставитись неприхильно і зневажливо

до церковної доктрини і практики, яка ставала «московською вірою»¹. Розуміється, можливо, що в самих зав'язках своїх той рух, що нас тут займає, так, як він виник на Україні чи Білоруси, міг мати елементи релігійного лібералізму і деякої опозиції церковній вірі. Але вповні можливо й те, що антицерковна сторона властиво не займала його ініціаторів, і елементи релігійного лібералізму приплітались до нього автоматично, в комплексі тієї літератури, що її бралось до вжитку з мотивів чисто культурних, освітніх.

А в кожному разі, ні один з тих творів, які досі вдалось зв'язати з цим рухом, не дає вказівок на дійсну пропаганду іудаїзму, «жидівства» як віри чи доктрини. В них абсолютно нема цієї тенденції, і, очевидно, ті вчені євреї, вихрести чи вірні своїй вірі, що постачали ініціаторам цього руху твори єврейських авторів, притягалися до помочі без огляду на їх релігію і без релігійних іудаїстичних планів. Чому якраз євреїв притягнуто до помочі, зістається загадкою. Професор І. Д. Андреев звертає увагу на те, що султан Магомет, здобувши Царгород, дав широкі пільги євреям, і це притягло силу їх з різних країв та зробило Царгород огнищем єврейської науки. Спеціально підкреслює він діяльність царгородського рабина Коматяно: «Його тлумачення на П'ятикнижжя виявляло знання логіки, етики, астрономії, філософії, медицини. В результаті виходила екзегетично-астрологічна мішанина, що в тім часі загального розбудження і схвилювання цілком підбивала собі розбурхану думку». По гадці автора, Схарія належав до тих кримських караїмів, що були захоплені цим рухом, і став його популяризатором.

Полишаючи на боці сю кримську гіпотезу, саму вказівку на царгородські джерела вважаю вартою ближчого розслідування і перевірки. Але ясно, що в кожному разі, незалежно від такого оживлення єврейського наукового життя десь у ближчій сусідстві,— не було нічим дивним, що якийсь поступовий гурток у Києві, чи у Вільні, чи у Слуцьку, жадібний до освіти, звернувся до помочі, між іншим, і вчених євреїв, щоб поживитись їхньою літературою, і за їх поміччю справити собі справніші біблійні тексти. Беручи під увагу деякі пізніші натяки, треба думати, що з цим рухом як попередником пізнішого реформаційного вільнодумства і тут у нас, на Україні й Білоруси, теж зв'язувалась репутація іудейства,— не тільки в Нов-

---

¹ Таке освітлення новгородському «жидівствованню» дає й новіший московський церковний історик, проф. І. Д. Андреев, в цитованій статті: «жидівство», за його гадкою, було закинено московською ієрархією цьому рухові без усякої глибшої підстави, тільки аби його тим скомпрометувати.

городі¹. Се велить припускати, що участь єврейських книжників і єврейської книжності була в нім не мала, або принаймні — вважалася немалою у сучасників, хоча в дійсності не мала релігійних іудаїстичних тенденцій.

Комплекси літературного матеріалу, які вдалося досі вислідити, йдучи за сими двома дороговказами — термінологією Маймонідової логіки і текстуальними гебраїзмами, — відслонюють перед нами, очевидно, тільки один сегмент літературної роботи, проведеної отим нам ближче незвісним гуртком. Незалежно від того, що він черпав з інших джерел, самі співробітники-євреї могли йому подати в дійсності більше, ніж досі знаємо. Досі ж відкритий матеріал творить такі групи:

Писання філософічні: «Річи Мойсея Єгиптянина», подекуди звані «Словесницею» або «Лоїкою». Се скорочений переклад трактату Мойсея Маймоніда, що зветься в латинських перекладах «Логічні терміни», «Termini technici logici» або «Voces logicae». В оригіналі Маймоніда трактувались не тільки чисто логічні дефініції, але й філософічні; але автор скорочення покороочував і проминав філософічні виклади, стисло притримуючись логічних дефініцій. Відкидав тлумачення, зменшував приклади, одним словом — хотів з найбільшою економією викладу виконати основне завдання: ввести читача в розуміння термінології логіки. Не зовсім ясно, що з того зроблено було нашим перекладачем, або він перекладав уже з готового скорочення, зробленого якимсь середньовічним коментатором.

---

¹ Я маю на гадці, наприклад, такі факти. В збірнику Михайлівського монастиря, що походять не пізніш, як з третьої чверті XV, як показано нижче, разом з писаннями отого «єврейського» походження міститься полемічний антиєврейський твір — «Пророцтво Исаино о отверженьи жидов», включений до збірки, очевидно, як антидот проти «єврейських тенденцій» тих перекладних єврейських трактатів, що в ній містяться. Друге: в очах православних полемістів XVI в., наприклад, такого Артемія або Курбського лютеранство асоціюється з гуситством і іудаїзмом, очевидно, тому що вони вважаються їм як предтечі, передступні форми раціоналізму XVI в. Розуміється, можна сказати, що Артемії та Курбський як москвитини, перейняли московські погляди на всякій раціоналізм, як «жидівство». Але пишучи до «лютерських учителів» Білорусі, Артемії ледве чи міг се так зробити без усякого пояснення і мотивування, коли б на місці не було своєї місцевої традиції про раціоналізм в релігії як «жидівство»: очевидно, він відкликується тут до місцевого «жидівства» XV віку і до гуситства, як до попередників лютерства, хоча й не висловлює своєї гадки ясно, — власне, вдоволюючись натяком на те, що всім було звісно: «Остави сонмищи люторскія ереси...; наука бо ничто же ино, развъ на жидовство приводит помалу, а всъмъ благочестивымъ христіанскимъ обычаемъ ругается; для того многи нарицати любять ихъ: «ругатели», а не к тому «люторы» — бо Лютор, аще и отступленію вслѣдовать Гусіана нъкогого, который отъ своего нерозумія, паче же отъ лукавого духа прельщенъ бысть, обаче не вся чины церковныя и службы тайнь христіанскихъ дръзнулъ похулити» (Памятники полемической литературы в Западной Руси. СПб., 1878, т. I, с. 1310).

Завдання твору викладене у передмові: «Пыталъ мя пань единъ премудрый рѣчникъ арапскій о премудрости словесной, нарицаемая лоика, абыхъ ему расказалъ слово странныхъ, иже прислушаютъ въ лоицѣ премудрымъ людемъ, языкомъ короткимъ, не преволокая, о всѣхъ словесѣхъ странныхъ, нижли збудить сердце учениково до премудростей седми и до великихъ книгъ лоичныхъ, иже они суть судно всѣмъ тѣмъ мудростямъ седмимъ»¹. Підручник, таким чином, мав служити першим ступенем до повного викладу логіки («Великих книг лоичних» або «Довгої логіки»), що служить підставою («судно» — *ratio*) «седми премудростей» — середньовічного тривіма і квадривіума, «семи свободних наук»². У «коротких словах», не проволікаючи, він мав пояснити «ученикові» незрозумілі («странні») терміни, вживані в логіці «премудрими людьми», щоб заохотити чи, властиво, полегшити йому приступ до цієї системи наук. Провідником у цім має бути Арістотель: в закінченні трактату читається похвала йому як «голові» всіх філософів, перших і останніх. Заразом пояснюється, дуже характеристично, незалежність науки від релігії: науку може пізнати кожної віри чоловік, бо ніхто у Бога дурний не буває, ці сім наук «не подлуг жадного закону, нежели подлугъ челоуѣчества, а можетъ каждое вѣры челоуѣкъ вестися,— как же видимъ, иже во всѣхъ вѣрахъ суть».

Переклад іде від єврейського оригіналу, часто затримує єврейські вирази і мабуть-таки перекладався безпосередньо з єврейського тексту, хоч категорично це трудно сказати, бо досі текст перекладу не аналізований докладно, не усталений, і його протографу ми не маємо. В різних копіях його початкова білорусько-українська стихія все більш затирається: в інтересах зрозумілості, очевидно, виправлювано її на новішу мову; менш зрозумілі вирази замінювано більш приступними. Але все-таки ясно, що переклад був зроблений не на стару церковнослов'янську книжну мову, а на нову, білорусько-українську, канцелярійного походження, і термінологія була вжита теж нова, а не та, яку давали старі переклади візантійської філо-

¹ Навожу цю передмову як взірець мови, хоча транскрипція, як її дає О. Соболевський, очевидно, модернізована.

² В закінченні трактату: «А первая отъ седми мудростей численая (арифметика), вторая мѣрилная (геометрія), третія спѣвалная (музика), четвертая небесная (астрономія), пятая свѣтская (а тая на четверо: первое водити душу свою, 2 — домъ свой, 3 — вести ся государю великому, 4 — водити землю и суды ея), шестая о прироженіи всего свѣта (а тыхъ десять книгъ, и мудрость лекарская подь нею же) седьмая мудрость божественная (метафизика) — она есть всѣмъ глава седьмыма и ядро, и статочное, занеже ею оживеть во вѣки душа челоуѣческая».

софічної літератури. Наприклад, початок першого розділу виглядає так:

«Річи Мойсея Єгиптянина»

Слова, яке зовуть ихъ по-сврѣйскім носе, а по-словенски деръжитель, а по єврейски насу, а по-словенски одержаний, не єсть разнь — хотя бы имя или дѣло или рѣчи или судно.

Єврейський оригінал Маймоніда Ім'я, котре арабський граматик зве початком, це те ж, що логік зве підметом, а те, що граматик зве повістю початку, це те, що логік зве присудком.

Отже, слово суб'єкт перекладається «держатель», предикат «одержаний», диференція «рознь», частини мови «рѣчи», іменник — «імя», дієслово — «слово», «nomen agendi» — «дѣло», «ratio» — «судно» або «сосуд», «iudicium» — «осуд», «affirmatio» — «прилог», «negatio» — «уєм» і т. д. Виклад взагалі тяжкий, чим і пояснюються зусилля пізніших переписувачів глосами і парафразами зробити його зрозумілішим. Найстарша зі звісний копій, середини XVI в., як я вже зазначив вище, — Моск. Синодальної бібл., № 943.

У деяких копіях за цією «Лоїкою» Маймоніда наступає трактат з іменем «Авіасафа». Різні уривки з цим ім'ям містяться також у згаданім збірнику Києво-Михайлівського монастиря, № 1655, з помітою 1483 р., письма другої половини XV в., з сильно зазначеними прикметами канцелярійної українсько-білоруської мови. Ці уривки розкидані тут в різних місцях збірника, і тексти трактату перемішуються з різними іншими на тих самих картках — ясно, що збірник переписано з оригіналу з поміщаними картками, і до збірника увійшли також писання протиеврейські, як от «Пророчество Исаино о отверженьи жидов» як контраргумент до сих писань єврейського походження. З того очевидно, що оригінали цих перекладів Маймоніда й Авіасафа належали до старшого часу, ніж 1483 рік; це важлива хронологічна вказівка — при бідності яких-небудь історичних даних.

У цілості ці киево-михайлівські фрагменти видані Неверовим. Аналіз їх, проведений академіком Коковцевим, виявив, що це переклад трактату великого персько-арабського філософа-богослова кінця XI і початку XII вв. (1059—1111) Мохамедааль-Газалі «Maqasid al-falasifa» («Тенденції філософів»), але не з арабського оригіналу, а з єврейського перекладу цієї праці, широко спопуляризованого особливо вченим єврейським коментатором XIV віку Мойсеєм з Нарбонни. Київські уривки відповідають його першій частині — «Логіці» (в нашім перекладі ця частина називається «Круг»); уривок у Синодальному рукописі — це початок другої частини — «Божественної науки», себто метафізики. У цілості трактат складався з трьох частин, присвячених логіці, метафізиці і природничим наукам (або, як вони названі в перек-

ладі,— «премудрості словесній, прироченій і божественній»). Правдоподібно, вони були всі перекладені,— бо разом із вступом Маймоніда утворювали цілість: після термінології подавали більш-менш повну середньовічну енциклопедію — філософічну і природничу. Продовженням служив полемічний трактат того ж автора «Tahafut al-falasifa» («Повалення філософів») — убивча, як вважалося в мусульманських колах, критика філософії з позиції правовірного ісламу (сто літ пізніше блискучу по тодішнім поняттям відповідь на цю критику дав Авероес). Переклад метафізики таки й містить обіцянку автора закінчити свою систему цією «книгою повальною», як він її називає; але не знати, чи цей намір був словнений. Термінологія і стиль той самий, що в «Лойці» Маймоніда; виклад дуже стислий і тяжкий. От кілька порівнянь, поданих Коковцевим:

Вступ до першої частини (логіки)

Наш переклад
Рече Авиасаф:
«Хвала Богу, храни-
тілью нашому от заб-
луженія и вказавше-
му нам отняти¹ пути
неразумных, и молит-
ва² о найособньйшом в
повышней.

Єврейський переклад
Хвала Богові, що
охоронив нас від ски-
блення і показав нам
збочіння ніг неразум-
них, і молитва за відок-
ремленого володарем
вишніх³.

Арабський оригінал
Хвала Богові, що
охоронив нас від ски-
блення і показав нам
посовгнення ніг неві-
гласів, і молитва за
відзначеного красою
і успіхом вибранця
його, найкраще з сотво-
рінь — Магомета, і
його рідню, найкращу
з родин⁴.

Наш переклад

Истинный брате! Хотѣл еси
слова достаточного о открытіи тяж-
бы на философи и ломанія разумов
их и подсады замешанія их и заблуж-
денія их. А не надѣйся стати на
той речи, нижли увѣдавъ мнѣніе их
и научився разуму их. Понеже стоя-
ніе на скаженъи мнѣнія преж огорне-
ніа у достатного от них приключенъе
есть, но се естъ пѣкловане слѣпотою
и заблуженіемъ. Видѣхъ убо росказа-
ти переж умыслы их от премудрости
словѣсныя и прироченное, и божест-
веное, не проволая о доводхъ их.

Арабський оригінал в перекладі Мунка

Просив ти мене, брате, зложити
повний і старанний трактат, де були
б заатаковані філософи і скритико-
вані їх гадки, аби охоронити нас
від їх помилок і збочень. Але ти
даремно сподівався б дійти цього,
не пізнавши вповні їх гадок і не вис-
тудіювавши їх доктрин. Бо хотіти пе-
реконатися у фальшивості певних
гадок перше, ніж вповні порозуміти,
се хибне поступування, і його зусил-
ля не приведуть ні до чого, крім зас-
ліплення і помилки. Тому мені здало-

¹ Перекладач хибно зрозумів дієслово в активнім значенні.

² В оригіналі хибно: молитву.

³ Парафраза, котрою перекладач-єврей оминув ім'я Магомета.

⁴ Звичайний арабський літературний вступ.

ся неминучо потрібним, перше ніж приступити до повалення філософів, скласти трактат з викладом загальних тенденцій їхньої доктрини, себто логіки, фізики і метафізики, не входячи в те, що там вірне і що фальшиве. Бо моє завдання — познайомити з вислідами їх слів, не розпускаючи про річі зайві і подробиці, чужі моєму завданню.

Початок метафізики з
Синодального рукопису № 943

Рече Ависаф: «Премудрость божественная, подобаеъ учиться ея послѣ миротворенія, но попережасмъ сю, занеже честнѣе всѣхъ седми есть, а перемененія въ ней болѣе всѣхъ; она же есть остатокъ всѣхъ и первомышленія ихъ, наукою после всѣхъ есть по глубинѣ своей и тяжка статія болѣе свѣтской. Но мы приведемъ слово отъ свѣтскіе, чим ся¹ да разумѣеъ корень ихъ.

Єврейський переклад

Знання, у них зване божественною наукою. Філософи мають звичай ставити перед божественною наукою природну, але ми поставили наперед божественну, бо вона важніша, і суперечності в ній більш, хоч вона — завершення наук і кінець, до котрого вони ведуть. Вони ж ставлять її на кінець задля її глибини — тому що її тяжко розуміти, не збагнувши природничої науки. Але ми наведемо речі (потрібні) з природничої науки, так що люди зможуть опанувати зміст (викладу).

А ось ще кілька взірців термінології перекладу:

Осудъ подлугъ одержаного своего дѣлится у прилогъ и у(є)мъ (суди поділяються відповідно до свого присуду, ствердження і заперечення), яко речемъ: свѣтъ нов (ствердження), свѣтъ не новъ (заперечення).

Прилогъ всячный (твердження загальне), яко речемъ: всякъ человекъ живъ, и в немъ всячный (заперечення загальне), яко речемъ: ни единый человекъ камень. Или прилогъ частный (ствердження часткове), яко речемъ: часть людей пишетъ (видання Невсрова, с. 52 і 59).

Чому це в нашій перекладі викладається від імені Авісафа, зостається загадкою: сього імені нема в арабськiм оригіналі, ані в звiсних єврейських перекладах. Коковцев висловив був здогад, що се означає Аві-ешу, єврейське прізвище арабського філософа X віку аль-Фарабі, і це толкування було якийсь час загальноприйняте; потім, відкривши властивого автора аль-Газалі, він відступив від свого здогаду, властиво поставив його у більш гіпотетичній формі, що се, мабуть, або прізвище аль-Фарабі, котрого в такому разі, значить, хибно вважано автором трактату, або — друге єврейське ім'я самого-таки аль-Газалі. Одним словом — незвісно.

Писання космографічні. Як ми бачили вище, філософічна пропедевтика Маймоніда має відкрити читачеві приступ до семи свободних наук, і в числі їх на четвертiм місці стоїть «мудрость небесная» — астрономія, а на п'ятiм «світська» — полі-

¹ У друкованiм тексті: ея.

тика. Ті наші люди, що заходились коло перекладу трактатів Маймоніда і Газалія, очевидно, мали на увазі дати читачам підручники всіх свободних наук. Так принаймні можна думати, маючи перед очима трактати «мудрості небесної» і «світської», з доволі ясними слідами тих же рук, які працювали над Маймонідом й Газалієм.

Як згадано вже вище, в збірнику Музею холмського братства, № 96, письма XVI віку, знаходяться поруч себе так званий «Шестокрил» (арк. 85—89) і уривок космографічного змісту більш загального (арк. 90—101). Академік О. Соболевський підносить відміни у мові і почасти в термінології обох уривків, які вказують на походження від різних перекладачів: мова космографії сильно запружена полонізмами, «Шестокрил» їх має далеко менше, мова його ближча до старої книжної (церковної) мови: деякі терміни відмінні (у «Шестокрилі», наприклад, — «ступль», «дробль», «час», в «Космографії» — «ступінь», «дробница», «година»).

На жаль, космографічний фрагмент ані виданий у цілості, ані хоч трохи обслідуваний. Він не має заголовка і починається ех abrupto початком «книги», що вияснює основні астрономічні поняття:

Книга сіа дѣлится на 4 главины: 1) что есть круг, что есть тычка круговая (центр), что есть шнуръ (діаметр), что есть пятка, а колко круговъ небесныхъ, а каковъ образъ земскій; 2) о кружѣхъ судна сего, его же съокружаемъ на подобіе небесное; 3) о восходѣ и заходѣ зодійскомъ и о розни дневной и ночной и о иклимѣхъ земскихъ; 4) о качествѣ образа небеснаго и о бѣгу седми планетъ и приводѣ солнечномъ и лунной гибели.

Главины 1) и основанья премудрого Клидаса (Евкліда). И то нарицается кругъ: половина обиходу кругового и около шнура. Олны доидеть до мѣстыца своего, тогда ся наречеть кругъ равень въ часткахъ своихъ, а плоть одержана в обыходѣ томъ наречется кругъ. Премудрый же Феодосей зоветь кругомъ то, что своей тичде равень по своим сторонамъ. Тычка же найсереднейшаа есть тычка круговая, а шнуръ — то, что приходитъ съ одной стороны круговой и до другое черезъ тычку его...

Подъ кругомъ задѣйнымъ ходять 7 звѣздъ переходныхъ. Кронъ (Сатурн) обыходитъ зодіяка за 30 лѣтъ, Зевесъ (Юпітер) за 12, Аррисъ (Марс) за два года, солнце за 365 день и за четвертую долю дня, Афродитъ же и Ермисъ, яко солнце, луна за 7 и за 20 день и за 8 годинъ, путемъ близкимъ...

Слово о гибели лунной и солнечной (затемненні) — и с чего то. Вѣдай, жь солнце больше земли 166 частей, про тожь осіяетъ болши половицу землю. Погибель луннаа, коли она (луна) полна, и подлѣ головы змѣнной или подлѣ хвоста его противу солнца; но тогда земля посреди ихъ, а тѣнь тотъ падеть на луну. Але коли солнце и луна отъ главы или отъ хвоста меншій 12 степеній, но гибель не по всему мѣсяцю. И такежъ, коли солнце и луна посполу у главъ или хвостъ или межю дванадесять степеней. Коли ся нарожаеть онъ (мѣсяць), тогда закрываеть намъ солнце...

Земля бо у самой середине неба, а не выходитъ николиже изъ мѣстыца своего. Верху же ея вода, а покрила ея мало не две доле. А изверху ея ветръ, и онъ же имаеть трое прироженіе: перво, же сеє, што от земли — волгко и тепло, облаки же усходять отъ земли коль високо, какъ морская глубина; огнь же коль ветру, нолны до самого неба. Усіе же небеса одинъ ув одномъ, какъ цибуля.

«Шестокрилом» названо астрономічні таблиці з коротким коментарем, тому що вони поділяються на шість «крил» — розділів. Автором їх звать італійського єврея XIV в. Іммануель-бен-Якоба; його підручник наприкінці XIV або на початку XV віку був перекладений на грецьку мову Хресококком. Але із своїм гіпотетичним оригіналом наш переклад не був досі порівняний, і тому походження його і навіть зміст застаються не зовсім ясними. Бо текст його складений з самих тільки технічних термінів, які здебільшого зістаються малозрозумілими, так що тільки в дуже загальних рисах його тепер можна порозуміти. З огляду, що в нім зосталось чимало термінів єврейських, припускають, що він був перекладений не з грецького перекладу, а з єврейського оригіналу; мова перекладу, як видно з наведеного прикладу, — канцелярїйна білорусько-українська, з деякими церковнослов'янізмами. Незважаючи на свій цілком невинний, стисло науковий, технічний характер, сей твір дуже уївся московській ієрархії, бо новгородські «еретики» за поміччю своїх астрономічних таблиць побивали православних церковників з їх рахунками пасхалії і особливо — їх теорію близького кінця світу; з кінцем сьомої тисячі по Христі, себто 1492 р., котрим кінчалися церковні пасхалії. Через це «Шестокрил» попав у московські індекси, і правовірні книжники ще довго потім остерігали вірних від цієї книги («зъло мерзостень предъ Господомъ Богомъ всякъ вѣруя волхованію і чародѣйству, і звѣздохетцам, и планитникамъ, и «Шестокрилу» и любяй геометрію и прочая таковая»). Це не перешкоджало, одначе, самим цим церковникам користуватися з її вказівок для астрономічних розрахунків. О. Соболевський вказав, наприклад, в однім Псалтирі Сергієвої Лаври XVI в. кілька таблиць з таким підписом: «Поновленіє, сирѣчь народженіє млада мѣсяцу — лунникъ изъ Шестокрыла».

На взірець наводимо останнє «крило» цього підручника:

Аще хошеши вѣдати мѣры темности и времени еє, да поди собѣ к шостому крылу, а вниди вдолжъ крыла со змеомъ солнечнымъ, а въ ширину съ укономъ луннымъ правленнымъ, да възми собѣ, што выйдеть отъ числа пальци темности и дробли ихъ, а се и будетъ мѣра темность. А еше възми събѣ отъ часы и отъ дробли (минути) и — строки писано на немъ время полтемности — се будетъ время с початокъ темности до съ середины или отъ середины до конца. А то полно тобѣ вѣдати всѣхъ шести крылъ».

У зв'язку з цим О. Соболевський вказував ще на кілька невеличких статей астрологічного змісту з білорусько-українським характером мови, що наступають у віленському збірнику № 222 після «Тайная Тайных» і читаються також у холмським. Він підносить, що вони посилаються подекуди на єврейські терміни, і висловлює гадку, що ці статті «начебто причетні до жидівствующих» (с. 244). Се можливо, з огляду на запал цих людей до астрології («звїздозаконія»), що їм закидали їх новгородсько-московські противники; але

«єврейського» елементу в них мало, натомість дуже сильні польські й латинські, так що йдуть вони, очевидно, з джерел латино-польських, — хоча могли черпатися з них людьми тих же кіл, котрим завдячуємо переклади з єврейського.

Таємниця Таємниць. «Світській мудрості», так, як її програму зазначено в перекладі «Лоїки» («первое — водити душу свою, 2 — дом свой, 3 — вести ся государю великому, 4 — водити землю и суды ея»), відповідає доволі близько популярний середньовічний трактат, у західній літературі звісний звичайно під назвою «Таємниця Таємниць», «*Secreta Secretorum*», а у московських книжників прозваний «Арістотелевими ворітьми», тому що виклад у нім ведеться іменем Арістотелевим, а його книги (главизни) поділяють на «ворота» (розділи). Але він титулюється на Заході як «книга про правління королівське або панське» («*Liber moralium de regimine dominorum regum et principum*»), і ця назва краще відповідає і змістові його, і вишенаведеній програмі світської науки в «Лоїці» — що, по всій правдоподібності, має на гадці цей трактат. Щодо його походження новіші дослідники приймають висновки Ферстера (в його дисертації про Арістотелеву фізіономіку, 1888), що це твір якогось арабського автора X або XI віку (можливо, Юн-Яхії, антіохійського письменника початку XI в., котрому ми завдячуємо звістки про договір Володимира Великого з Візантією, а «Таємниця...» називає його своїм перекладачем з грецької на арабську). В арабським оригіналі трактат носить назву «Сірр-аль-асрар», і на латинську цей заголовок перекладений як «*Secretum Secretorum*». У XII в. відомі аж два паралельні латинські переклади, з них один, Пилипа з Тріполі, особливо широко розійшовся по Європі і з початком друку став виходити одним виданням за другим; з нього був зроблений переклад чеський і хорватський. Але наш іде не від цієї первісної редакції, розділеної на десять книг, а від пізнішої арабської переробки, дещо скороченої і розділеної на 8 книг. Вона була перекладена на єврейську мову і доповнена тут різними додатковими статтями.

У нашій перекладі таких додатків три, в сьомій книзі трактату. Перший анонімний — «исполнение премудрости парсунной», це частина гігієнічного трактату великого арабського медика X в. аль-Разія. Другий і третій введені (подібно як «Лоїка» Маймоніда) словами «Рече Мойсей Єгиптянин», і це, дійсно, уривки з двох його трактатів: про трутизну (а саме — другої частини — заходи проти отруєння) і про гігієну щоденного життя. Присутність єврейських слів і транскрипцій у цілм творі і в цих додатках показує ясно, що весь переклад був зроблений з єврейської — на білорусько-українську мову. Найстарша з досі звісних копій, віленської бібліотеки № 222, XVI віку, має дуже сильно зазначену цю мовну стихію; пізніші копії, споруджувані на Московщині, крок за кроком зати-

рають її, замінюючи білорусько-українські вирази московськими, але загалом не мають відмін: ідуть, очевидно, від одного протографу.

Книга починається фіктивними історіями її появи. Коли Олександр, замешкавши в перській столиці, змінив свій македонський режим на орієнтальний і вість про це дійшла до Македонії, старий двір тамошній дуже тим засмутився і спільною радою урадив, що Арістотель як старий вчитель Олександра, дав йому упомнення; Арістотель пише поучення і збирає з них цілу книгу, з котрою маємо справу. Другий варіант: Олександр, підбивши перську державу, питає поради Арістотеля, як йому поводитися з новими підданими. Або: Яхія, видавець книги, описує, як він її знайшов.

Далі наступає виклад «таємниць» правління, секретів успіху в особистім поведженні монарха і в організації державних справ. Він ведеться нібито у формі особистих повчань Арістотеля Олександрові: «Александр, вьдай...», «Александр, реку ти...»

Починається від особистих прикмет монарха, далі переходить до державної організації: «Главизна перша має воріт четверо: про щедрість, про хоробрість, про милосердя, про добро і зло» (а в арабським оригіналі і єврейському перекладі: про різні прикмети царів). «Главизна друга: як поводитись цареві перед народом і слугами, аби вложили свою надію на нього, похваляючи життя його» (арабський: про становище царя, його поведження — як він має триматися серед своїх підданих). «Главизна третя: про особу (монарха) і справедливість супроти панів і народу» (арабський: про спроби заховання справедливості в своїм правлінні супроти старшини і простих). «Главизна четверта: як настановити правителя держави, а через нього всіх своїх урядників» (вар.: про правителя, писаря, печатника, градодержців, тих, що збирають податки, витязів, заказців і печатників). «Главизна п'ята: про подорожування, про послів і їх поведінку в посольстві». «Главизна шоста: про поведження війська і його начальників («гетьманів»)). «Главизна сьома: про військовий порядок: як розставляти полки і пильнувати відповідного до того часу, виходити в добрий час і як битись». «Главизна восьма: про каміння, зілля і тварин, яких годяться цареві у себе мати, а без них нічого доброго не осягне» (арабський: про спеціальні відомості, глибокі таємниці талісманів, фізичний устрій каміння, рослин і тварин, про рідкі вирази в медичних таємницях, про смертельні отрути, вживані лікарями, та їхні корисні відміни)). Серед них, у главизні сьомій, вставлені оті виїмки з Арістотелевого трактату про фізіономіку в переробці Разія: «о премудрости парсунной» — як пізнавати прикмети людей

з зовнішнього їх вигляду, тому що для царя люди — це його знаряддя, «як посуда кожному майстрові»: «коли не буде майстер знати вельми гораздо своєї посуду, то не зведе діла свого достаточного». По них — згадані фрагменти Маймоніда про способи від отрути і про правила гігієни — дуже популярні свого часу як загальнокорисні практичні медичні інформації, що переходили в різні гігієнічні підручники.

Переклад нерівний, місцями більш зрозумілий, місцями безнадійно неясний і баламутний, так що без оригіналу дуже тяжко орієнтуватись у самім змісті. Мова часом наближається до старої книжної, часом до сучасної ділової (канцелярської). Для прикладу наведу початок четвертої главизни — один з найбільш інтересних і зрозумілих текстів: про свободу (самовласть) людського духу:

Александръ, чти книгу сію многажды, зыло велми, сим бо да разумѣши є, и занеже вложилъ єсми в ню премудрость философии и поставих ти исполнение чловѣческое, что то єсть ум и как призван в тело сіє тлиемое, і благодарил (Бог) им (умом) рабы свои, достойно чим же приближаются к нему. А то тобъ потребно вѣдати. Господи, дай ти то!

Александръ, ведай, иже преже сего сотворил Бог самовласть духовную и наполнейшую, напреподобнейшую и вообразовал в ню все єство, и нарек єя ум. Ис тоє же ся самости создал самовластную подданую єй — нарицаемая душа, а привязал єя мудростію своєю во плоть чювственну. И постави плоть, аки землю, и ум, яко царя, а душа, аки правитель єздить по земли и смышляеть о поведаніи¹ єя. И постави ум на месте навышшем и начестнейшем — он же глава, да аще приключится пагуба души, погибнеть разумъ и плоть, исполнением душевным исполнится ум и плоть до времени, Богом суженого.

Ворожитські книги становлять найменш інтересну категорію цієї літератури, але може бути, що справді грали доволі показну в ній роль, — як то запевняють противники «жидовствующих». Я згадував, що академік О. Соболевський до цієї літератури зарахував «Лопаточник Петра Єгиптянина», а академік В. Перетц цю гадку поширив на цілий ряд таких ворожильних книг, як «Трепетник» (ворожіння з почуття мускульного «тріпотіння» у живої людини), «Громник», «Сносудець» («Сонник»), «Колядник» і подібне, тому що вони походять, по всякій правдоподібності, від єврейських оригіналів і попадають до московських індексів власне після отої боротьби з новгородськими єретиками². Можливо, що дещо з того було дійсно принесено на Московщину «з Литви» наприкінці XV віку.

Таким чином, дістаємо доволі інтересну групу перекладів, об'єднаних спільними прикметами:

¹ Може бути: поведеніи.

² Крім цитованої статті В. М. Перетца, ще: *Багрій А. В. Древне-русское сказаніе о птицах.* — Рус. фил. вѣстникъ, 1912, I—II.

походять вони від єврейських оригіналів, перекладені були в сфері канцелярійної мови великого князівства Литовського,

з'явилися, мабуть, в другій половині XV в., судячи з деяких рукописних дат (1483 р. київського збірника), хронології копій та правдоподібного зв'язку з новгородсько-московським «жидівським» рухом того часу¹.

Досі їх обговорювано головню з погляду, наскільки вони можуть бути зв'язані з північним рухом «жидовствующих». Для нас це питання якраз другорядне, а натомість інтересно в'яснити причини, час і обставини цього літературного явища на українсько-білоруськім ґрунті, незалежно від його відгомонів на півночі (себто користуючися тими відгомонами лише остільки, оскільки вони допомагають нам пізнати це явище в собі і на своїм домашнім ґрунті). На жаль, у цім напрямі всі вищевислішені писання дають дуже мало. Вони не донесли до нас ні одного ймення, ні однієї риси того осередку, де вони повставали. Правда, вони не були й студійовані з цього погляду: наприклад, їхню мову не аналізовано докладніше з того погляду, щоб ближче вислідити район їхнього повстання. Історію нової західної, білорусько-української мови взагалі досі мало студійовано, і її відміни не аналізовані у зв'язку з певними територіальними осередками — такими, як Вільно, Полоцьк, Вітебськ, з одного боку, Київ, Луцьк, Володимир — з другого.

Інтересно в кожному разі, що пам'ятки вказаної вище літератури були досить поширені в українських землях. Заховалося кілька копій у посіданні різних українських інституцій; звертає на себе увагу, наприклад, збірник кінця XVII в. якогось Івана Березовського з написом «Діалектика»: він починається діалектикою, далі йде підручник риторики «києво-могилянського типу», і за нею наша «Ліока», що, очевидно, дійсно набрала характеру підручника в наших сторонах².

Інші познаки духовного руху на переломі XV і XVI віку. Нема ніяких підстав думати, аби цей науковий чи взагалі культурний рух, що виявив себе появою оцих перекладів (досі доволі випадком і прихачцем висліжених), так і обмежився

---

¹ Крім запису 1483 р. київської копії «Авіасафа», академік О. Соболевський пробував притягти ще дату 1466 р. з «Лунника» «отъ жидовскихъ книгъ», що міститься в кількох збірниках XVI в. (між іншим, у віленськім, № 222, де «Тайная Тайных») — тут за підставу обчислювання взято «по нашому ученію лѣто 6-ное 974», себто 6974—1464, *op. cit.*, с. 418). Але справедливо зауважено було, що такий рік міг бути взятий цілком довільно для прикладу.

² Див. у цитованій статті Л. Бедржицького (ЖМНП, 1912, III, с. 117—118).